

הרב יהושע קמפינסקי

החסיד והחכם במשנת הרמב"ם

מבוא

במסגרת ספר המדע של הרמב"ם אנו מוצאים את הלכות דעות. העובדה שהרמב"ם קבע את נושא "הדעות" במסגרת הלכות מלמדת על היחס של הרמב"ם לעניין.

אין זו סתם הצעה או בלשון חז"ל "עצה טובה קמ"ל", אלא דרך חיים. כשם שישנן הלכות שבת ותפילין ועוד.

למעין בתוכן הדברים הרי שהמילה המתאימה יותר הייתה צריכה להיות "הלכות תכונות אנושיות".

הביטוי "דעות" מלמד כנראה גם על השקפת הרמב"ם הבנויה על "שביל הזהב" ולא על השקפה מסוימת או דרך חיים אחת בלבד.

תכונות האדם מונחות על ידי הדעות, השכל של האדם יכול לנווט את התנהגותו. אין התנהגותו של האדם נגררת סתם כך, אלא הוא פועל יוצא של חשיבה מוקדמת.

א. הגדרת ה"חכם" במשנה תורה (הלכות דעות פרק א')

הלכה ג: "שתי הקצוות הרחוקות זו מזו שבכל דעה ודעה אינן דרך טובה ואין ראוי לו לאדם ללכת בהן ולא ללמדן לעצמו, ואם מצא טבעו נוטה לאחת מהן או מוכן לאחת מהן או שכבר למד אחת מהן ונהג בה, יחזיר עצמו למוטב וילך בדרך הטובים והיא הדרך הישרה".

בהמשך הפרק (הלכה ד), עובר הרמב"ם להסביר מהי הדרך הישרה – היא המידה הבינונית הרחוקה משתי הקצוות.

הרמב"ם מוצא לכך סימוכין בחז"ל ובתנ"ך וזה כנראה כדי לאשר את דרך ההתנהגות הזו כדרך חיים יהודית שהרי הרעיון הכללי של "שביל הזהב" נמצא בספר המידות לאריסטו. דרך זו נקראת גם דרך החכמים (שם). ושוב חוזר הרמב"ם וקורא לדרך בתיאור הבא: "כל שדעותיו דעות בינוניות ממוצעת נקרא חכם".

בסיום פרק ב' מהלכות דעות (סוף הלכה ז) קובע הרמב"ם כלל: "ילך במידה הבינונית. שבכל דעה ודעה עד שיהיו כל דעותיו מכוונות באמצעות". במקום אחר (בפרק א' הלכה ז) קורא הרמב"ם לדרך הבינונית – דרך ה'. מכאן, שיש לעמוד על השמות השונים שבהם קורא הרמב"ם להצעת הדרך המוצעת ולברר את השימוש בשמות הנרדפים: דרך ישרה, דרך בינונית, בינונית ממוצעת, דרך חכמה, דרך מכוונת באמצעות ודרך ה'.

ב. הסיוע ל"דרך" מהמקורות

- הרמב"ם מחזק את הדרך שהוא מציע במקורות התנ"ך ובחז"ל:
- (1) "כי ידעתיו למען אשר יצוה... למען הביא ה' על אברהם את אשר דיבר עליו" (בראשית י"ח, יט).
 - (2) "ושם דרך אראנו בישע אלוקים". (תהלים נ', כג; במועד קטן דף ה, ע"ב דרשו ושם ולא ושם).
 - (3) "והלכת בדרכיו"; "ללכת בכל דרכיו" (דברים י', יב).
 - (4) "מה הקב"ה רחום – אף אתה" (שבת קלג, ע"ב).
 - (5) "הקנאה, התאוה והכבוד מוציאים את האדם מן העולם" (אבות ד').
 - (6) "פלס מעגל רגליך וכל דרכיך יכוננו" (משלי ד').
 - (7) "אל תהי צדיק הרבה ואל תתחכם יותר למה תשומם" (קהלת ז').

בהקדמה למסכת אבות מחזק הרמב"ם את דבריו בדוגמות מהתנ"ך השוללות את "חוסר האיוון" ונטייה ממנו. כך מביא הרמב"ם את הנזיר שחז"ל רואים בו חוטא. חטאו של משה שהיכה על הסלע במקום לדבר אליו, מוסבר על ידי הרמב"ם גם כנטייה מ"שביל הזהב", נטייה לכיוון הכעס בכך שהזדרז בהוצאת המים וזה גרם להכאה ולחילול השם לעיני כל ישראל. משה העניו מכל אדם נכשל בחטא הכעס. שתי מידות אלה במשנה תורה יש להן התייחסות מיוחדת אצל הרמב"ם. מהכעס יש להתרחק יותר מהאמצע וכמו כן מהגאווה. משה הצליח במידת הענווה וייתכן שהיה זה תיקון למידת הכעס בה נכשל. שתי התכונות – יסודן הוא, באיוון העדין של "שביל הזהב".

ג. הרמב"ם מעדיף את "החכם" על "החסיד"

בפרק א' מהלכות דעות (הלכה ה'): "ומי שהוא מדקדק על עצמו ביותר ויתרחק מדעה בינונית מעט לצד זה או אחר נקרא – חסיד".
הרמב"ם מדגים: מי שמתרחק מגובה הלב עד הסוף – שפל רוח יקרא, וזוהי מידת חסידות ואם מתרחק עד האמצע יהיה עניו וזוהי מידת החכמה. ומסכם הרמב"ם: "מצווין אנו ללכת בדרכי הבינוניים".

שפל רוח	גובה לב
I	I
חסיד	חכם

בפרק ג' מהלכות דעות הרמב"ם שולל את הפרישה גם אם היא באה למנוע מלהגיע לדרך הרעה: "שמא יאמר אדם הואיל והקנאה, התאוה והכבוד – דרך רעה ומוציאים את האדם מהעולם אפרוש מהן ביותר ואתרחק לצד האחרון... גם זה דרך רעה ואסור לילך בה". ועוד מוסיף הרמב"ם: "המהלך בדרך זו נקרא חוטא". עולה מכאן שהרמב"ם מעדיף בבירור את "החכם" על "החסיד".

לחיזוק הדברים נעין בפירוש הרמב"ם לאבות: במסכת אבות (פרק ה' משנה ו') מסביר הרמב"ם את המידות: בור, עם הארץ, גולס, חכם וחסיד. בעקבות ההקדמה לאבות בה הרמב"ם מרחיב את הדיבור על חלקי הנפש ועל מעלות המידות והמעלות השכליות עורך הרמב"ם את החלוקה הבאה:

מעלות המידות	מעלות שכליות	
---	---	בור
+	---	עם הארץ
(+)	(+)	גולס
+	+	חכם
(+ +)	+	חסיד

--- = אין בו אלה המידות
 + = יש בו אלה המידות
 (+) = יש בו אבל לא בשלמות
 (++) = יש בו אבל בצורה מוגזמת לצד זה או אחר

הגדרת החכם = יש בו שני המינים כמו שצריך.
 הגדרת החסיד = החכם כשיוסיף במעלה, במעלות המידות עד שיטה הקצה באחד מעט ויהיו מעשיו מרובין מחכמתו ומפני זה נקרא חסיד.
 תוספתו: כי ההפלה בדבר ייקרא – חסיד – תהיה ההפלה ההיא בטוב או ברע.

ובחכם יהיו שבעה עיקרים:

- (1) אינו מדבר לפני מי שגדול ממנו בחכמה
- (2) אינו נכנס לתוך דברי חברו
- (3) ולא יתפאר במה שלא שמע
- (4) מודה על האמת
- (5) אינו נבהל להשיב
- (6) שואל כענין ומשיב כהלכה
- (7) אומר על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון

מעלות
המידות

מעלות
השכליות

גם ממקור זה נראה שהחכם הוא היודע לאזן את אורחות חייו, ואילו החסיד הנוטה אף מעט, חסר הוא את השיוויון ומעשיו מרובים מחכמתו, כלומר, שמעשיו אינם מכוונים על פי חכמתו (עין בפירוש הרמב"ם לאבות (פרק ג') על המשנה: "כל שחכמתו מרובה ממעשיו").

ד. כיצד יידע אדם שאין הוא בדרך הנכונה?

הרמב"ם משיב על כך בשתי צורות:

א) במשנה תורה ובהקדמה לאבות מדגים הרמב"ם את "שביל הזהב" במצוות התורה.

(ב) "והלכת בדרכיו". ההתקדמות לדרכי הבורא המופיעה ב"משנה תורה" וב"מורה נבוכים". (חלק א' פרק ד').

יש להוסיף כאן גם את החינוך. ישנה השתלבות מסוימת במשנתו המוסרית של הרמב"ם בזו של אריסטו. אך הדרכים מצטלבות ופונות בכיוונים הפוכים כשמגעים למתן תשובה על השאלה: מהו השביל האמצעי? מהם הכללים? כיצד נקבעת מידת הסטייה? מי רשאי לקבוע בטוב וברע? כאן הרמב"ם מפנה ליהדות ולתורה המשלמת את האדם.

הסבר א:

מערכת ההדרכות היא הפוסקת בעזרת מערכת המצוות, כך קובע הרמב"ם בהלכות דעות, "שיהא אדם אוסר במה שאסרה תורה, כל התנהגותו תהיה על פי התורה בחינת: "וכל מעשיך יהיו לשם שמים, והוא ששלמה אמר: 'בכל דרכיך דעהו והוא יישר אורחותיך'". בהקדמה לאבות מרחיב הרמב"ם את טעמי המצוות הקשורות במעשרות, שמיטה ויובל, וצדקה, הבאים לדאוג לכך שהאדם יתרחק מהקמצנות ריחוק גדול ויתקרב עד שיהיה "לב טוב". כך; הנקימה, הנטירה ו"עזוב תעזוב" באים להחליש את הכעס.

הסבר ב:

ההתקדמות למעשי ה' מקרבת את האדם לדרך האמצעית. מה הוא רחוק אף אתה. מה הוא חנון אף אתה. הרמב"ם אומר בפירוש, שהתורה הודיעה את הדרכים הטובים והישרים וחייב אדם להנהיג עצמו בהן ולהדמות אליהן כפי כוחו.

ה. החידוש בדברי הרמב"ם בהצגת הדרך המוצעת

מכל האמור לעיל ומהצגת תמצית "שביל הזהב", נראה שאין הדבר פשוט כפי שהוא כתוב, שעל האדם תמיד להיות באמצע. אמנם הנוסחה פשוטה, אולם הצבת הנתונים בנוסחה אינם קלה ופשוטה שהרי:

(א) קשה לקבוע את האמצע.

(ב) לכל אדם יש את האמצע שלו.

ייתכן שלכן קורא הרמב"ם למשנתו בהצגת הדרך בכמה שמות, ואין הוא מסתפק בהגדרה אחת, זאת, כדי להדגיש ולהדגים כי אין אמצע אחיד, לכל אחד האמצע שלו. במיוחד בולט הדבר בהגדרה: **"מכוונת באמצעות"**. כלומר: יש לכוון את האמצע. או **"בינוני – ממוצע"**, אין הסתפקות באמצע, בינוני אלא: **בינוני – ממוצע, אמצע מכוון**, ללמדך שאמצע זה לא ממוצע, וממוצע אינו בינוני.

ממוצע פירושו = סך הכל ההתנהגויות צריכות להיות על האמצע, אבל כפירוש אין הכוונה בכל דבר לנהוג באמצע, שהרי לפעמים יש להשתמש במידה מגונה לצורך מצוה, כגון; "הבא להרגך השכם להרגו". אבל אזי על האדם לאזן את עצמו בדברים אחרים כך **שהממוצע של תכונותיו יהיו באמצע**.

הדברים מוכחים היטב גם בדברי הרמב"ם בהלכות דעות שלכאורה יש סתירה במידת הגאווה. **בפרק א' הלכה ה כתב:** "יש להתרחק מגבהות הלב עד האמצע וזוהי הענווה, ולא להיות שפל רוח". **בפרק ב' הלכה ג כתב:** יש דעות שאסור לנהוג בבינוניות אלא להתרחק עד הקצה והוא גבה לב שאין דרך טובה שיהיה עניו בלבד אלא שפל רוח".

נראה ליישב סתירה זו על פי היסוד שהוזכר בראשית דברינו, שאין הכוונה במושג אמצע אלא לממוצע, ומכאן שבמידות מסוכנות שיש בהן סחף כדי להגיע לאמצע האמיתי, אכן הרמב"ם מציג את התאוריה: ישנן מידות שהיישום פשוט יותר, וישנן מידות שאסור לנהוג להתרגל בבינוניות, אלא להתרחק לקצה האחר כדי להיות עניו באמת. כך גם לגבי הכעס אומר הרמב"ם, שיש להתרחק ממנו, אבל יש מציאות שכן אפשר לכעוס על דברים שראוי לכעוס עליהם. אין שלילה מוחלטת של מידות מגונות, אלא הדרכה כיצד להתנהג בהן כדי להגיע לשביל הזהב.

ו. "החסיד" בכתבי ריה"ל ו"החכם" במורה נבוכים

ריה"ל בספר הכוזרי מאמר ג' סעיפים א-יט מתאר את דמותו של החסיד. להלן כמה ביטויים של ריה"ל לתיאור האדם המושלם.

(א) "אין הוא פורש מן העולם, ואינו מואס בחיים". (כוזרי מאמר ג' סעיף א').
(ב) החסיד = איש המפקד על מדינתו וכו'. הוא המושל בכל חושיו וכוחותיו הנפשיים והגופניים. חוסם את הכוחות המתאווים, נותן לכל אחד את חלקם ומספק את חסרונם במשורה כפי הצורך. (שם, סעיף ג).

נראה שגם אם ריה"ל קורא ל"אדם המושלם" – חסיד, הרי כאן הוא מפרט את התכונות הנדרשות מהאדם השלם, הן תואמות את דברי הרמב"ם.

לריה"ל; החסיד = המושל.

לרמב"ם; החכם = המושל.

כלומר, תיאור ה"אדם השלם" הוא אחיד. אלא שהרמב"ם קורא לאדם זה "חכם" וריה"ל – "חסיד". ויש סיבה מדוע כל אחד קורא ל"אדם השלם" בשם אחר ולא כאן המקום להאריך בנושא זה. על כל פנים, תוכן דמותו של ה"אדם השלם" דומה בשני המקורות. חיזוק נוסף לכך ששני האישים אינם חלוקים בהגדרת ה"אדם השלם", אלא שהשמות שונים אפשר למצוא בדברי הגמרא במסכת בב"ק דף ל, ע"א: רבא מציע למי שרוצה להיות חסיד לקיים מילי דאבות. והמהרש"א מפרש ומגדיר חסיד = מי שעושה מעשיו על הצד היותר טוב.

המושג "חסיד" הננקט בדברי הרמב"ם לעומת ה"חכם" הוא אדם שאיננו ב"שביל הזהב" אבל בוודאי שהחכם שהוא האדם המושלם, הרי הוא חסיד בהתנהגותו ומשתדל לתקן מעשיו על הצד היותר טוב בחכמה.

הרמב"ם במורה נבוכים חלק ג' פרק נ"ד כותב: "שם חכם נופל בלשון העברי על ארבעה דברים... אחד מהם לקנות מעלות שכליות או לקנות מעלות מידות". ומכאן

חיזוק לדברינו שה"חכם" בהל' דעות שכתב הרמב"ם הוא המועדף על ה"חסיד" בכך שהוא עמל לקנות את מעלות המידות.

לסיכום:

- 1) נראה שממקורות הרמב"ם: ה"חכם" המתמודד, מועדף על פני ה"חסיד" הנוטה מ"שביל הזהב".
- 2) חידושו של הרמב"ם כי המצוות הן המביאות את האדם אל שביל הזהב בניגוד להשקפות הפילוסופיות המותירות את האדם להחליט בכוח שיכלו בנדון.
- 3) המושג "ממוצע" בדברי הרמב"ם מלמד שהכוונה היא שסך כל ההתנהגויות של האדם צריכות להיות האמצע ולא כל הנהגה בצורה נפרדת.
- 4) המושג "חסיד" – אין כוונתו התנהגות לפני משורת הדין במקום שצריך לכך, ובמובן של "לפנים משורת הדין". יש לכך הגדרות הלכתיות בפני עצמן.